

HAL
open science

Τα τοπία των κοιτών (φυσικών πόρων) στον ελληνικό αγροτικό χώρο. Σχέσεις ιδιοκτησίας και διαχείρισης του δάσους

Eleni Panagouli

► To cite this version:

Eleni Panagouli. Τα τοπία των κοιτών (φυσικών πόρων) στον ελληνικό αγροτικό χώρο. Σχέσεις ιδιοκτησίας και διαχείρισης του δάσους. Μανωλίδης Κώστας; Καναρέλης Θεοκλής. Η διεκδίκηση της υπαίθρου. Φύση και κοινωνικές πρακτικές στη σύγχρονη Ελλάδα, Ινδικτος, pp.151-155, 2009, 978-960-518-362-2. <hal-04790429>

HAL Id: hal-04790429

<https://hal.science/hal-04790429v1>

Submitted on 25 Nov 2024

HAL is a multi-disciplinary open access archive for the deposit and dissemination of scientific research documents, whether they are published or not. The documents may come from teaching and research institutions in France or abroad, or from public or private research centers.

L'archive ouverte pluridisciplinaire HAL, est destinée au dépôt et à la diffusion de documents scientifiques de niveau recherche, publiés ou non, émanant des établissements d'enseignement et de recherche français ou étrangers, des laboratoires publics ou privés.

HAL Authorization

Τα τοπία των κοιτών (φυσικών πόρων) στον ελληνικό αγροτικό χώρο.

Σχέσεις ιδιοκτησίας και διαχείρισης του δάσους

Οι φυσικοί πόροι ανάμεσα στο δημόσιο συμφέρον και στην κοινή χρήση

Το 1827 η γαλλική κυβέρνηση ψήφισε το νόμο που γέννησε το δασικό κώδικα και που οδηγούσε στην κατάργηση των προγονικών δικαιωμάτων χρήσης του δάσους: δικαίωμα βοσκής, εκμετάλλευσης καυστικής και οικοδομικής ξυλείας, κυνηγιού, ψαρέματος και συγκομιδής. Η ρύθμιση αυτή ήταν η αρχή του πολέμου των *Demoiselles*, ενός πολέμου που θα επανέρχεται σε κάθε κενό εξουσίας έως και το 1870. «Οι βουνίσιοι κάτοικοι της περιοχής του *Castillonnais* μεταμφιέζονταν σε γυναίκες με μακριές λευκές πουκαμίσες, ή με δέρματα αρνιών, με μαυρισμένα πρόσωπα μαντήλια και περούκες για να επιτεθούν τα βράδια στους δασικούς φύλακες, στους αστυνομικούς, στους ιδιοκτήτες μεταλλουργικών βιομηχανιών και στους εμπόρους κάρβουνου που εκμεταλλεύονταν την ξυλεία»¹.

Τα παραπάνω γεγονότα αποτελούν μέρος μιας συνολικότερης αντιπαράθεσης που εκφράστηκε με πολλούς διαφορετικούς τρόπους σε όλη την Ευρώπη κατά την περίοδο σχηματισμού των εθνών-κρατών. Αφετηρία αυτής της αντιπαράθεσης ήταν η εθνικοποίηση των φυσικών πόρων που μέχρι τότε ανήκαν και ρυθμιζόνταν από τις κοινότητες των χωρικών και κυρίως η μετατροπή του δάσους από χώρο διαβίωσης, ένα κοινό αγαθό που ανήκε σε όλους τους αυτόχθονες κατοίκους, σε χώρο της δικαιοδοσίας της κεντρικής εξουσίας. Αν και πολλοί ερευνητές έχουν υποστηρίξει πως τα σύγχρονα παραδείγματα κοινοτικής ιδιοκτησίας και διαχείρισης της γης είναι απομεινάρια του παρελθόντος και πιθανόν να εξαφανιστούν στον 21 αιώνα, η μελέτη και η κατανόηση της μεγάλης ποικιλίας των ιδιοκτησιακών συστημάτων - συχνά μικτών συλλογικών και ιδιωτικών δικαιωμάτων ιδιοκτησίας - που χρησιμοποιούνται εκτεταμένα στις μοντέρνες κοινωνίες επανέρχεται στο προσκήνιο κάτω από τις πιέσεις της συρρίκνωσης των κρατικών παροχών αλλά και του αιτήματος για συμμετοχή στη διαχείριση των φυσικών πόρων.

Η Elinor Ostrom μέσα από την εμπειρική έρευνα αποδεικνύει πως η ιδιωτικοποίηση ή η εθνικοποίηση δεν είναι ο μόνος δρόμος αμφισβητώντας την λογική πως οι τοπικές κοινωνίες είναι ανίκανες να διαχειριστούν βιώσιμα τον τοπικό τους πλούτο. Μελετά τους θεσμούς που ρυθμίζουν συστήματα διαχείρισης που έχουν αναπαραχθεί στη μακρά διάρκεια τέτοια όπως συστήματα άρδευσης, ψαρέματος, βόσκησης, για να βγάλει συμπεράσματα για τους τρόπους που συνειδητά ή όχι τα συστήματα αυτά ελέγχουν τη πρόσβαση, εξασφαλίζουν και οργανώνουν τη διατήρηση, παροτρύνουν στο σεβασμό της σωστής διαχείρισης των πόρων².

Η μεταπααραγωγική εποχή στον ελληνικό αγροτικό χώρο

Η σταθερή παρουσίαση των κοινωνικών μορφών του ελληνικού αγροτικού χώρου ως περιθωριακών, η αυτονόητη απόδοση προνεωτερικών δομών στις κοινωνίες της υπαίθρου και η συνακόλουθη στατική ταξινόμησή τους στην παράδοση, έρχεται αντιμέτωπη με αυτό που ο Στάθης Δαμιανάκος αποκαλεί «θρίαμβο»³ της ελληνικής αγροτικής κοινωνίας' τη διαρκή παρουσία των χωρικών (με την έννοια του rural) χαρακτηριστικών στον αστικό κόσμο παρά τον αντίθετο λόγο για την εξαφάνισή τους. Κεντρικός άξονας αυτής της «θετικής» ανάγνωσης είναι η δυναμική σχέση των

¹ B. Mésini, 2006, σ. 82.

² E. Ostrom, 1990, σ. 90.

³ Σ. Δαμιανάκος, 2002, σ. 305.

κοινωνιών αυτών με τη νεωτερικότητα: αναγνωρίζεται η ενσωμάτωσή τους στους καπιταλιστικούς τρόπους παραγωγής, στην εθνική πολιτική ζωή, σε απρόσωπες κοινωνικές ταυτότητες με έναν μονίμως όμως «ανολοκλήρωτο» τρόπο, ένα «κρυφό με τη νεωτερικότητα»⁴. Σε αυτό το πλαίσιο και κάτω από ποικίλες πιέσεις, η ελληνική αγροτική κοινωνία παρουσιάζει μια κοινωνικοοικονομική κινητικότητα σε πείσμα μιας οπτικής που προβάλλει μια υποτιθέμενη σταθερότητα εξαιτίας της πρόσδεσης στη γη, και της συνθήκης εντοπιότητας. Τα ειδικά χαρακτηριστικά του μετασχηματισμού της ελληνικής αγροτικής κοινωνίας αποκαλύπτουν την ανεπάρκεια των υφιστάμενων κατηγοριών και απαιτούν αναλυτικά σχήματα που να αναγνωρίζουν μια μεγαλύτερη ανάμιξη. Από την άλλη, κάποιοι χοντροί διαχωρισμοί που αφορούν τη γεωγραφία δε χάνουν τη σημασία τους: παράκτια και ηπειρωτική Ελλάδα, ορεινή και πεδινή, θεσσαλικές πεδιάδες και πεδιάδες του Νότου.

Οι έλληνες αγρότες μεταπολεμικά δεν προσχώρησαν στη βιομηχανοποιημένη παραγωγή στο βαθμό που αυτό συνέβει στις Ευρωπαϊκές χώρες, διατηρώντας ευρέως εκτατικά συστήματα, ιδιοτυπία που έχει ως συνέπεια την αναγνώριση της ιδιότητας του αγρότη λιγότερο ως επαγγελματική κατηγορία και περισσότερο ως «κοινωνική κατάσταση»⁵. Οι αντιφάσεις αυτής της ιδιότητας ορίζονται από μια παραγωγή που διατηρείται σε κλίμακα βιοτεχνικού χαρακτήρα με τον αγρότη, εργάτη αλλά και ιδιοκτήτη των μέσων παραγωγής, να ενσωματώνεται όλο και περισσότερο στην οικονομία της αγοράς για να διαφυλάξει όμως ένα ελάχιστο εισόδημα. Εντατικοποιεί την δραστηριότητά του την ίδια στιγμή που το εισόδημά του σταθεροποιείται παίρνοντας χαρακτηριστικά μισθωτής εργασίας.

Τις τελευταίες τρεις δεκαετίες οι σχέσεις αυτές μετασχηματίζονται όλο και πιο πολύ σε αστο-χωρικές σε μια διαδικασία αποδόμησης του αγροτικού επαγγέλματος, που αποκτά μορφές όλο και πιο μικρές και υβριδικές⁶. Συχνά συνυπάρχουν διαφορετικοί τρόποι παραγωγής ακόμα και εντός των ίδιων επιχειρήσεων που όλο και περισσότερο συμπεριλαμβάνουν και την παροχή υπηρεσιών. Η συνέπεια των αλλαγών αυτών είναι η θεαματική αύξηση της πολυ-απασχόλησης, με την αγροτική να έχει ως κίνητρο απλά τη συμπλήρωση του εισοδήματος. Ο αστο-χωρικός χαρακτήρας της παραγωγής όπως εξελίσσεται στην Ελλάδα είναι μέρος της ευρύτερης αλληλοδιείσδυσης της πόλης και της υπαίθρου, μια σχέση που αμφισβητεί τη ριζική διάκριση ανάμεσα τους, όπως την ξέρουμε στις δυτικές κοινωνίες. Αμφισβητείται μάλιστα το μέγεθος και ο χαρακτήρας της μεταπολεμικής αγροτικής εξόδου γιατί έχει γίνει αποδεκτός χωρίς να υπολογίζεται η κινητικότητα του πληθυσμού αλλά και οι ενδιάμεσες καταστάσεις, μια ισχυρή κατηγορία στον ελληνικό χώρο⁷. Η ίδια ελληνική ιδιαιτερότητα της σχέσης πόλης και υπαίθρου είναι φανερή άλλωστε και στη μορφή του χώρου: διάχυση του οικιστικού δικτύου σε ένα μωσαϊκό κατακερματισμού και ανάμιξης οικιστικών, τουριστικών, αγροτικών χρήσεων και φυσικών χώρων.

Οι βάσεις της ιδιοκτησιακής «ασάφειας»

Το παραπάνω πλαίσιο συμβαδίζει με το γαιοκτησιακό μοτίβο του ελληνικού αγροτικού χώρου: κατακερματισμός και μικρές διαστάσεις των ιδιοκτησιών, αποτέλεσμα του μεγάλου αριθμού των αγροτικών εκμεταλλεύσεων, των διαδοχικών κληρονομικών μεταβιβάσεων και της απουσίας μιας πολιτικής γαιοκτησίας. Άλλωστε η εκτεταμένη ιδιοκτησία γης των κατοίκων των πόλεων, σε μια λογική ήπιας ή και

⁴ N. Beopoulos - S. Damianakos, 1997, σ. 226.

⁵ Για μια αναδρομή στην καταγωγή αλλά και στις νέες σημασίες του όρου: M. Jollivet, 2004, σ.17-40.

⁶ Σ. Δαμιανάκος, 2002, σ. 118.

⁷ ο.π., σ. 13.

καθόλου οικονομικής αξιοποίησης συνδέεται με την άμεση και κοινωνικά ζωντανή σχέση καταγωγής τους με τον χώρο της υπαίθρου, αλλά και με τη διευρυμένη ιδιότητα κάθε ιδιοκτησίας να είναι «εν δυνάμει» οικοπεδοποιήσιμη. Ούτε ο τύπος της αγροτικής ανάπτυξης λοιπόν ούτε και της παραγωγής δεύτερης κατοικίας ευνόησαν μέχρι τώρα τη συγκέντρωση γης. Αποτέλεσμα είναι η αγορά σε γενικές γραμμές να παραμένει μέχρι τώρα σε επίπεδα «λιανικής» και αυτό άσχετα με την τιμή της που μπορεί να φτάνει πολύ ψηλά ιδιαίτερα σε τουριστικές περιοχές.

Οι σχέσεις ιδιοκτησίας γης που προκύπτουν από το πιο πάνω μοντέλο διαπερνώνται από ισχυρότατες εντάσεις που προκύπτουν από την ασθενή πολιτική βούληση του κράτους, από τη σύστασή του, για επίλυση των ιδιοκτησιακών διαφορών και για φύλαξη των συμφερόντων του, γεγονός που πρακτικά σημαίνει την ανοχή της τεράστιας κοινωνικής διάδοσης των καταπατήσεων των δημόσιων γαιών, με σκοπό είτε αστικές είτε αγροτικές χρήσεις. Αυτό το καθεστώς αποτελεί και τη βάση της ιδιοκτησιακής «ασάφειας» του χώρου⁸, κατάστασης που έχει παράξει καταχρήσεις αλλά και διατήρηση των φυσικών πόρων. Από τη μια έχει συμβάλει στη διάχυτη, χωρίς πρόβλεψη αστικοποίηση και οικοπεδοποίηση αφού προσελκύει και εθίζει στην λογική της αξιοποίησης των πάντων, από την άλλη έχει διαφυλάξει νησίδες ήπιων χρήσεων καθώς ταυτόχρονα αποτρέπει άλλα επενδυτικά σχέδια.

Συμπληρωματικά με το σκηνικό αυτό όμως, από τη δεκαετία του '90 και μετά ανασυντάσσονται ιδιοκτησιακά και παραγωγικά μεγάλες ενότητες που τις ονομάζουμε «φυσικές» (δάση, παραλίες, ποτάμια) στα πλαίσια μιας δημόσιας στρατηγικής που αντλεί στόχους, επιχειρήματα και νομιμοποίηση από τον κόσμο των επιχειρήσεων. Περίπου ταυτόχρονα με την τελευταία περίοδο ανακίνησης του κτηματολογίου αρχίζουν να ανακοινώνονται και μεγάλες επενδυτικές κινήσεις τουριστικού χαρακτήρα, ανεξάρτητες από όποια άλλη προηγούμενη τοπική δραστηριότητα ακόμη και την τοπική τουριστική εκμετάλλευση. Οι τόποι της «ασάφειας» όπως τους περιγράψαμε προηγούμενα είναι και τα επίδικα ισχυρών μετασχηματισμών. Σημείο κλειδί είναι η αποσαφήνιση της ιδιοκτησίας τους μέσα από ένα πλέγμα διεκδικούντων (δημόσιο, ΟΤΑ, εκκλησία, δημόσιοι φορείς, συνεταιρισμοί, ιδιώτες) και του χαρακτήρα τους, βλέπε το πλούσιο ιστορικό των αντιπαραθέσεων και παλινδρομήσεων για την πιστοποίηση αλλά και για τον νομικό ορισμό της έννοιας του δάσους και της δασικής έκτασης⁹.

---

⁸ Η ασάφεια του ιδιοκτησιακού καθεστώτος των δασών, δεδομένης της έλλειψης δασολογίου, είναι το πιο σοβαρό αποτέλεσμα του φαινομένου. Σύμφωνα με στοιχεία του Υπουργείου Γεωργίας, η Ελλάδα - σε αντίθεση με άλλες Ευρωπαϊκές χώρες - διαθέτει μεγάλο ποσοστό δημοσίων δασών 65.5%. Το υπόλοιπο χαρακτηρίζονται κοινοτικά 12%, συνιδιόκτητα 9.7%, ιδιόκτητα 8.0% και τα υπόλοιπα μοναστηριακά και αγαθοεργών ιδρυμάτων. *Η Υφιστάμενη Κατάσταση της Ελληνικής Δασοπονίας*, 1 Μαρτίου: <http://www.minagric.gr/greek/2.5.1.1.html>. Όμως τα ποσοστά αυτά δε θεωρούνται ούτε ακριβή ούτε σταθερά. Για παράδειγμα τα «Διακατεχόμενα» (διαφιλονικούμενα) δάση. Είναι δάση των οποίων το ιδιοκτησιακό καθεστώς είναι τουλάχιστον νεφελώδες και τα οποία υπολογίζεται ότι αποτελούν ανάμεσα στο 5% έως 10% των δασών και των δασικών εκτάσεων. Ορισμένοι κατέχουν τίτλους ιδιοκτησίας ή συμβόλαια μεταβίβασης για αυτά αλλά το ιδιοκτησιακό καθεστώς έχει παραμείνει μετέωρο από το 1836. Βλέπε: Γ. Ντούρος, 18-3-2007, Φεβρ. 2008: <http://pppz.forumup.gr/post-20-pppz.html>

⁹ Αναφέρουμε χαρακτηριστικά τις παλινδρομήσεις του τελευταίου δασικού νόμου ν. 3208/2003 που θέτει περαιτέρω προϋποθέσεις για την έννοια του δάσους από τη μέχρι τότε ισχύουσα νομοθεσία. Ορίζει πως για να χαρακτηριστεί μια έκταση ως δάσος θα πρέπει να α) να φύονται σε αυτόν άγρια ξυλώδη φυτά δυνάμει να παράγουν δασικά προϊόντα β) να διαθέτει ελάχιστο εμβαδόν (0.3 εκτάρια) ή να έχει σχέση αλληλεξάρτησης με γειτονικά δάση λόγω θέσης γ) να έχει ορισμένο ποσοστό φυτοκάλυψης (25% έναντι 15% που προέβλεπε ο προηγούμενος νόμος). Οι εκτάσεις με μικρότερη φυτοκάλυψη χαρακτηρίζονται ως *δασικές εκτάσεις*. Από πολλούς επιστήμονες υποστηρίχτηκε πως η περαιτέρω εξειδίκευση του επιστημονικού ορισμού που υιοθετεί το σύνταγμα είναι αντισυνταγματική, αλλοιώνει τον ορισμό του δάσους και θα έχει σαν αποτέλεσμα να αποκλειστούν από τη δασική προστασία εκτάσεις που είναι πράγματι δασικές. Ο νόμος κατέστη ανενεργός από το ΣΤΕ. Βλέπε Μ. Δεκλερής, Συνέντευξη σε Καθημερινή 26/9/2003.

Πρόκειται για μια συνολικότερη επιχείρηση καταχώρησης της επικράτειας σε τόπους που είτε απαιτούν περιβαλλοντική προστασία για λογαριασμό του δημόσιου συμφέροντος στη λογική του δρυμού είτε μπορούν να αποδοθούν στην ιδιωτική εμπορευματική αξιοποίηση στη βάση του απόλυτου ιδιοκτησιακού δικαιώματος. Εδώ διευκρινίζουμε πως αυτή η κατάταξη αποτελεί τη λογική μιας ευρύτερης κοινωνικο-οικονομικής, πολιτικής και θεσμικής αναδιοργάνωσης του χώρου που δεν έχει να κάνει μόνο με την νομική κατάληξη των διενέξεων. Για παράδειγμα, ανεξάρτητα από το αν οι εκτάσεις δοθούν σε ιδιωτικό ή δημόσιο πρόσωπο, έχουν διαμορφωθεί παράλληλα πολιτικά και θεσμικά εργαλεία έτσι ώστε δήμοι, δημόσιοι οργανισμοί να λειτουργήσουν με τους ίδιους όρους όπως τα ιδιωτικά πρόσωπα. Επίσης προκειμένου για δασικές εκτάσεις, ακόμα και αν αποδοθούν στους ιδιώτες διεκδικητές τους είναι πολύ πιθανό να πουληθούν απλώς σε μεγαλοϊδιοκτήτες που θα τις εκμεταλλευτούν τουριστικά ή αγροτο-τουριστικά, σε ευρύτερη κλίμακα εφόσον δεν δίνονται άδειες κατάτμησης στα δάση, τα οποία είναι πολύ δύσκολο να συντηρήσει κανείς.

Οι προκείμενες της «αποσαφήνισης» του χώρου

Για να κατανοήσουμε καλύτερα τα διακυβεύματα αυτών των μετασχηματισμών θα ανατρέξουμε στις ηγεμονικές αναπαραστάσεις του χώρου που τους στηρίζουν. Ξεχωρίζουμε δύο ειδών αναπαραστάσεις που παρότι ως πρακτικές έχουν διαφορετικό προορισμό, θα εντοπίζαμε ένα κοινό υπόστρωμα στη λογική τους.

Από τη μια οι αναπαραστάσεις των τόπων της «ασάφειας» όπως παρουσιάζονται από την κρατική διοίκηση στις νομικές και περιβαλλοντικές αντιπαραθέσεις. Εδώ οι αεροφωτογραφίες παίζουν το ρόλο του κανονιστικού αντικειμενικού τεκμηρίου που δικαιούται να ρυθμίσει έξω από κάθε παρέκκλιση και με τελειωτικό τρόπο την ιδιοκτησία και τη χρήση. Η ιδιοκτησία ορίζεται με την πιστοποίηση της χρήσης του οικοπέδου τη στιγμή λήψης της φωτογραφίας και ο χαρακτήρας: δασικός, δασική έκταση, λιβαδικός του πεδίου σύμφωνα με επιστημονικά κριτήρια μεγέθους, θέσης, πυκνότητας, είδους βλάστησης. Η πανοραμική εικόνα του χώρου ως αδιάψευστη πηγή, ως *αρχείο*.

Από τη άλλη, ο χώρος της υπαίθρου ως μια αισθητική κατασκευή με όρους καρτ-ποστάλ, εξωγενής της αγροτικής δραστηριότητας που η αναγνώριση και η αξιολόγησή του επαφίεται σε μια νέα κοινωνική τάξη με ασαφή χαρακτηριστικά, τους τουρίστες. Μια τέτοια οπτική αναγνωρίζεται και στα ευρωπαϊκά αγρο-περιβαλλοντικά προγράμματα παρότι σκοπεύουν αντίθετα να συνδέσουν το τοπίο με την αγροτική δραστηριότητα, ανταμείβοντας με επιδοτήσεις αγροτικές εργασίες και τρόπους παραγωγής που συμβάλλουν στη διατήρηση του, κυρίως μέσω της εκτατικοποίησης της αγροτικής δραστηριότητας (ελάχιστη έκταση βοσκής ανά ζώο, αποκατάσταση αναβαθμίδων και φυτοφρακτών ανάμεσα στις καλλιέργειες, απόσυρση τους αλλού, βόσκηση σε περιοχές με αυξημένη βιομάζα και συσσώρευση ξερών)¹⁰. Για να νομιμοποιήσουν τους νέους στόχους της αγροτικής δραστηριότητας τα προγράμματα αυτά επικαλούνται ένα τοπίο που αποτελεί ένα δημόσιο και όχι κοινό αγαθό, ενώ οι αγρότες καλούνται να το παράγουν προς όφελος της ανθρωπότητας. Έτσι οι αγρότες ανταμοιβόμενοι για να κάνουν τη «δουλειά τους» παρακινούνται να αποσυνδέσουν τις παραγωγικές από τις περιβαλλοντικές τους πρακτικές. Σε έρευνες σε άλλα μέρη της Ευρώπης και σε συνεντεύξεις με αγρότες που έχουν προσχωρήσει στο «σύμφωνο διατήρησης του τοπίου» οι αγρότες μιλούν για διατήρηση του χώρου για

¹⁰ Υπουργείο Γεωργίας, *Κώδικες Ορθής Γεωργικής Πρακτικής*, ν.568/2004.

να περιγράψουν τις επαγγελματικές τους πρακτικές ενώ κρατάνε τον όρο τοπίο για να αναφερθούν στη ματιά των επισκεπτών για το μέρος τους¹¹.

Οι δύο τύποι αναπαραστάσεων του αγροτικού τοπίου παράγονται έξω από τις τοπικές κοινωνίες, με μια πρόθεση να ρυθμίσουν ενιαία και με τεχνικό τρόπο τις ασάφειες ή την «κακή» χρήση των πόρων. Από τη μια επιστρατεύονται επιστημονικοί ορισμοί που αγνοούν τις τοπικές συλλογικές μνήμες. Από την άλλη προτείνεται η ανάληψη προγραμμάτων που μεταφέρουν την ευθύνη της ρύθμισης στη δημόσια διοίκηση σε περιφερειακό, εθνικό, ευρωπαϊκό επίπεδο.

Θα επιχειρήσουμε στη συνέχεια να προσεγγίσουμε τις αντιπαραθέσεις της ρύθμισης του χώρου πιο συγκεκριμένα γύρω από μια δραστηριότητα, αυτή της βοσκής, προκειμένου να αναδείξουμε την πολλαπλότητά των αγροτο-περιβαλλοντικών οπτικών αλλά και τον πολιτικό χαρακτήρα των επιλογών έναντι ενός υποτιθέμενου τεχνικού¹².

Η πολλαπλότητα των τοπίων της «ασάφειας». Το παράδειγμα της σχέσης δάσους και βοσκής

Όπως έχουμε ήδη αναφέρει, οι τόποι της «ασάφειας» δεν είναι «κενοί». Σε πολλές περιπτώσεις η ρευστότητα του καθεστώτος της χρήσης και ιδιοκτησίας έχει επιτρέψει να διατηρηθούν αγροτικές εκτατικές χρήσεις. Μια τέτοια κατηγορία του αγροτικού χώρου είναι τα λιβάδια ή αλλιώς βοσκότοποι. Αποτελούν περίπου το 40% της επιφάνειας της χώρας¹³ και βρίσκονται διάσπαρτες στις ορεινές και ημιορεινές περιοχές κατά το μεγαλύτερο μέρος τους, σε αυτές δηλαδή που βρισκόντουσαν μέχρι τώρα «εν υπνώσει», αλλά που σήμερα αποτελούν ένα νέο επίκεντρο διενέξεων ιδιοκτησιακού και αναπτυξιακού/χωροταξικού χαρακτήρα. Τα συστήματα αυτά εκμεταλλεύονται κατά κύριο λόγο μεγάλες δημόσιες δασικές εκτάσεις σε μόνιμα ή εποχιακά βοσκοτόπια που εκμισθώνονται για βοσκή μέσω των κοινοτήτων σε ετήσια βάση¹⁴, καλύπτουν μεγάλο μέρος της κτηνοτροφικής παραγωγής της χώρας¹⁵ και αποτελούν τη βασική επαγγελματική δραστηριότητα των κατοίκων των ορεινών περιοχών με μακρά ιστορία σε κοινοτικές μορφές διαχείρισης και συνεργασίας¹⁶.

¹¹ J. Candau, P. Deuffic, 2006, σ. 172.

¹² «Δεν είναι όλες οι περιπτώσεις καταπατήσεων ίδιες» κυρίως οι περιστατικές και παραθαλάσσιες εκτάσεις δέχονται πιέσεις για την οικοδόμηση κατοικιών και ξενοδοχείων. Σε άλλες περιπτώσεις η καταπάτηση πραγματοποιείται είτε για χρήση γεωργικής γης είτε γιατί υπάρχει πραγματική ανάγκη εύρεσης κατοικίας. Είναι χαρακτηριστικό ότι στον νομό Αιτωλοακαρνανίας, όπου έχει ολοκληρωθεί η χαρτογράφηση, σε σύνολο 260.000 στρεμμάτων, τα 34.000 στρέμματα ήταν εκτάσεις που είχαν καταπατηθεί σε σχέση με το 1945. Όμως η καταπατημένη έκταση στην οποία είχαν ανεγερθεί πολυτελείς κατοικίες, ήταν τελικά 10.000, ενώ οι υπόλοιπες καταπατήσεις αφορούσαν κυρίως τη δημιουργία ελαιώνων σε δασικές εκτάσεις». Θ. Μπουζινέκης, Πρόεδρος της Πανελληνίας Κίνησης Δασολόγων. Συνέντευξη, Καθημερινή 21/3/2006.

¹³ Πηγή : ΕΣΥΕ (1999).

¹⁴ «Ποσοστό μεγαλύτερο του 95% της κτηνοτροφίας των ορεινών και ημιορεινών περιοχών της Χώρας ασκείται επί των δασών και των δασικών εκτάσεων. Το δικαίωμα βοσκής είναι παραχωρημένο σύμφωνα με τη δασική νομοθεσία (άρθρο 103-111 του Ν.Δ 86/69) στους Ο.Τ.Α, οι οποίοι έχουν τη δυνατότητα να το εκμισθώνουν αποκλειστικά στους κτηνοτρόφους. Οι εκτάσεις αυτές δεν χάνουν ούτε το δασικό ούτε το δημόσιο χαρακτήρα τους και η ένταξή τους σε οποιονδήποτε Κανονισμό της Ε.Ε είναι δυνατή αποκλειστικά για την κτηνοτροφία απαγορευόμενων οποιονδήποτε άλλων χρήσεων». Πανελλήνια Ένωση Δασολόγων Δημοσίων Υπαλλήλων, Φεβρ. 2008: <http://www.peddy.gr/pages/frameset.asp>

¹⁵ «Ο μεγάλος όγκος των αιγοπροβάτων (92% για τα πρόβατα και 86% περίπου για τις αίγες) στηρίζεται και εξαρτά τη διατροφή του από τη βοσκήσιμη ύλη που παράγεται στα λιβάδια». Β. Παπαναστάσης, 2008, σ. 117, πηγή: ΕΣΥΕ (2003).

¹⁶ «Το βράδυ όλοι συγκεντρώνονταν σε ένα καφενείο όπου πραγματοποιούνταν η Γενική Συνέλευση. Αρχικά οριζόταν μια επιτροπή τριών η τεσσάρων ατόμων για συντονισμό της διαδικασίας. Πρώτα πρώτα καθοριζόταν ο ελάχιστος αριθμός ζώων για κάθε βοσκότοπο χωριστά. Αφού συμφωνούσαν πάνω σ' αυτό, γίνονταν ένα είδος πλειοδοσίας από τις παρέες, οι οποίες προσπαθούσαν να πάρουν τις

Πρόκειται για το καθεστώς κοινής χρήσης μιας περιοχής, από ένα πλήθος κτηνοτρόφων που διατηρείται και σήμερα. Θα αναφερθούμε στην συνέχεια στις πιέσεις που δέχονται αυτά τα συστήματα και στη σχέση τους με την «αποσαφήνιση» αυτών των δασικών χρήσεων.

Τα συστήματα αυτά κινδυνεύουν εξαιτίας της πληθυσμιακής ερήμωσης αλλά και της αλλαγής των παραγωγικών μοντέλων της εκτατικής κτηνοτροφίας. Η εγκατάλειψη της βοσκής μοιάζει με μια πρώτη ματιά ότι επιτρέπει στη φύση να εξαπλωθεί στο αλλοιωμένο περιβάλλον και στο δάσος να επανα-αποικήσει τα αποψιλωμένα εδάφη. Όμως η βιολογική και ευρύτερη περιβαλλοντική αξία του «ανοιχτού» πεδίου της εκτατικής μικτής γεωργοκτηνοτροφικής εκμετάλλευσης¹⁷ είναι συγκρίσιμη της δασικής ως προς τη βιοποικιλότητα (και υπό προϋποθέσεις πλουσιότερη)¹⁸. Ο σημαντικότερος περιβαλλοντικός όμως ρόλος της δραστηριότητας της βόσκησης είναι η προφύλαξη από τις πυρκαγιές. Η Ελληνική Λιβαδοπονική Εταιρεία (ΕΛΕ) μετά τις πυρκαγιές του καλοκαιριού σε ανακοίνωσή της αναφέρει ότι «αν δεν επανέλθει η κτηνοτροφία στον ορεινό χώρο με την εκτατική της μορφή για να ελεγχθεί η καύσιμη ύλη, είναι βέβαιο ότι οι πυρκαγιές του περασμένου καλοκαιριού, όχι μόνο θα συνεχιστούν στο μέλλον, αλλά θα γίνουν καταστροφικότερες»¹⁹.

Υπάρχει βέβαια πλήθος ιστορικών και σύγχρονων παραδειγμάτων υπερεκμετάλλευσης των δυνατοτήτων του οικοσυστήματος από εκτατικά συστήματα κτηνοτροφίας εξαιτίας της υπερβόσκησης και της κακής διαχείρισης με κυριότερη συνέπεια τη διάβρωση των εδαφών²⁰. Για τις σύγχρονες διαστάσεις του φαινομένου έχει μάλιστα κατηγορηθεί το ίδιο το κοινόχρηστο σύστημα των βοσκοτόπων γιατί απαλλάσσει του κτηνοτρόφους από τις εργασίες συντήρησης και από τη μέριμνα της διατήρησης των πόρων²¹. Το γεγονός φανερώνει ότι δεν υπάρχει κανενός είδους δοτή και ενιαία ικανότητα αειφορικής διαχείρισης των πόρων στα παραδοσιακά κοινωνικά συστήματα, αντίθετα φανερώνει την ποικιλομορφία και τη δυναμική τους.

Άλλη πίεση που δέχονται αυτά τα συστήματα είναι οι τουριστικές δραστηριότητες. Η λογική του διαδεδομένου πια αγροτο-τουρισμού είναι η τόνωση των παραδοσιακών εκτατικών αγροτικών δραστηριοτήτων με ένα επιπλέον εισόδημα και η κοινωνική τους «αναβάθμιση» στα μάτια της υπόλοιπης κοινωνίας μέσα από την προβολή του περιβαλλοντικού τους ρόλου και την τάση για ζήτηση προϊόντων ποιότητας. Η τρέχουσα μορφή του αγροτουρισμού όμως εστιάζει μόνο στο τουριστικό σκέλος, συρρικνώνοντας την αγροτική δραστηριότητα σε δευτερεύουσα ή ακόμα και την υποβιβάζει στο επίπεδο του φολκλόρ. Μένει ζητούμενο σε κάθε περίπτωση να εκτιμήσουμε αν αυτή η «οικολογικοποίηση» των τουριστικών πρακτικών σηματοδοτεί

κατάλληλες για βοσκή περιοχές, με δεδομένο τον αριθμό των ζώων που είχε η παρέα και τον ελάχιστο αριθμό ζώων που είχε θέσει η Συνέλευση ως όρο». Β. Ντισιάκος, 1994, σ. 47-49.

¹⁷ «Είναι αξιοσημείωτο το γεγονός ότι το μεσογειακό τοπίο, παρότι είναι ένα καθαρά ανθρωπογενές περιβάλλον, συμπεριλαμβάνεται στην λίστα του IUCN με τις πιο πλούσιες περιοχές του πλανήτη σε βιοποικιλότητα (European Environmental Agency, 2004). Ιδιαίτερα οι ημιορεινές και ορεινές περιοχές της Μεσογείου αποτελούν παραδείγματα περιοχών όπου, για χιλιάδες χρόνια, η γεωργία και η κτηνοτροφία συνυπάρχουν με μια πλούσια άγρια ζωή». Ελληνική Ορνιθολογική Εταιρεία, «Γεωργία και Πουλιά», Φεβρ. 2008: <http://www.ornithologiki.gr/gr/kap/gr/agr/a4.htm>

¹⁸ Άλλη συνεισφορά άλλωστε της ποιμενικής κτηνοτροφίας είναι ότι έχει μεταφέρει τη γενετική κληρονομιά των ντόπιων φυλών ζώων.

¹⁹ Ελληνική Λιβαδοπονική Εταιρεία, «Θέσεις για τις Δασικές Πυρκαγιές σε βοσκοτόπους», Φεβρ. 2008: http://www.elet.gr/uploads/files/thesi%20ele_purkagies.pdf

²⁰ Ελληνική Λιβαδοπονική Εταιρεία, «Λιβαδοπονία Ξηροθερμικών Περιοχών», Πρακτικά 5^{ου} Πανελληνίου Λιβαδοπονικού Συνεδρίου, Ηράκλειο Κρήτης, Νοέμβριος 2006, Φεβρ. 2008: http://www.elet.gr/uploads/files/5o_synedrio_sumperasmata.pdf

²¹ Β. Παπαναστάσης, 2008, σ. 124

και μια νομιμοποίηση των αγροτών ως ευρύτερη κοινωνική κατάσταση όπως περιγράψαμε αρχικά.

Οι παραπάνω παρατηρήσεις γίνονται στο πλαίσιο της έννοιας της πολυλειτουργικότητας της γεωργίας, της σύγχρονης αντίληψης πως η παραγωγή τροφίμων δεν είναι ο μόνος ρόλος της αγροτικής δραστηριότητας. Το ερώτημα είναι πώς αυτό το αίτημα για πολυλειτουργικότητα της αγροτικής δραστηριότητας συσχετίζεται με την πολλαπλότητα των ταυτοτήτων του χώρου της υπαίθρου. Ακόμη ειδικότερα, πώς η διαδικασία οριστικοποίησης των χρήσεων, στο πλαίσιο της «αποσαφήνισης» του χώρου, μεταλλάσσει τους «ενδιάμεσους» τόπους ανάμεσα στην παραγωγή και στον εθνικό πλούτο. Γιατί μεταλλαγή τους σημαίνει και μεταλλαγή του χωρικού καθώς αυτοί οι «ενδιάμεσοι» τόποι αποτελούν το προϊόν και τη προϋπόθεση του τρόπου που χρησιμοποιεί τους φυσικούς πόρους.

Το εργαλείο του τοπίου- ανάμεσα στο φυσικό και το κοινωνικό

Θα κλείσουμε με το σχέδιασμα μιας έννοιας του τοπίου μέσα από την οποία θα μπορούσε να γίνει κατανοητή η ιστορία των αντιπαραθέσεων για τη δασική διαχείριση αλλά και να διερευνηθούν οι δυνατότητες²² αυτών των σύγχρονων «ενδιάμεσων» χώρων. Το τοπίο είναι ίσως ένα από τα πιο πρόσφορα μέσα για να προσεγγιστεί το εντεινόμενο κοινωνικό αιτήματα της ισότιμης πρόσβασης στη φύση και στους πόρους της γιατί αναδεικνύει τα ερωτήματα μέσα από τους τρόπους κατοίκησης και κατά την καθημερινή ζωή. Έχει την ιδιότητα να δίνει έμφαση στη *μορφή* της καθημερινότητας, αλλά και στην *υλικότητα* της, το νερό, τον αέρα, το έδαφος.

Η έννοια του τοπίου χρησιμοποιείται εδώ για να δώσει έμφαση σε ορισμένες ερμηνείες της φύσης και του χώρου. Ενώ στην απλή διπολική θεώρηση ανθρώπου και φύσης τα αντικείμενα έχουν μια αυτοτελή οντότητα συσχετιζόμενα με κάποιου είδους εξωτερική σχέση με τα άλλα, εντός του τοπίου τονίζεται η εσωτερική τους τάξη, κάθε συστατικό περιλαμβάνει στην ύπαρξή του το σύνολο των σχέσεων με τα υπόλοιπα. Το τοπίο αντιπαρατίθεται στην αναπαράσταση του χώρου ως εικόνας ανεξάρτητης από το σημείο παρατήρησης. Ακολουθεί μια γεωγραφική παράδοση που προϋποθέτει πως «είμαστε όλοι χαρτογράφοι στη καθημερινή μας ζωή και πως χρησιμοποιούμε τα σώματά μας όπως ο γεωμέτρης χρησιμοποιεί τα όργανά του για να καταγράψει τα δεδομένα από πολλαπλές θέσεις παρατήρησης, παράγοντας μια εικόνα που φέρουμε σαν ένα χάρτη στο μυαλό μας»²³. Η παρατήρηση αυτή δεν γίνεται παθητικά από τα υποκείμενα αλλά επί του *έργου τους*²⁴ κατά τη διαδικασία της κατοίκησης. Στη διαδικασία αυτή δεν εγγράφουν τις ιστορίες ζωής τους στη φυσική επιφάνεια, όπως οι συγγραφείς γράφουν στο χαρτί, αλλά *διαπλέκονται* περισσότερο με τους κύκλους ζωής των φυτών, των ζώων, με την επιφάνεια. «Αν αναγνωρίζουμε το μονοπάτι από τα σημάδια της πατημασιάς κάποιου, δεν είναι γιατί το μονοπάτι προηγήθηκε της πατημασιάς που «εγγράφηκε» πάνω της αλλά γιατί μονοπάτι και πατήματα δημιουργούνται μαζί από την κίνηση του ανθρώπινου

---

²² «Πρόκειται για ένα έργο που θα μας απασχολεί για αρκετά χρόνια ακόμα: Σε σύνολο 132 εκατομμυρίων στρεμμάτων (η συνολική έκταση της χώρας) έως σήμερα έχουν συνταχθεί χάρτες για 8,5 εκατομμύρια στρέμματα (οι περιοχές που ήδη έχουν χαρτογραφηθεί) και με το νέο πρόγραμμα του εθνικού κτηματολογίου αναμένεται να χαρτογραφηθούν άλλα περίπου 3 εκατομμύρια στρέμματα. Η έκταση που μένει να καλύψουν οι δασικοί χάρτες είναι 120,5 εκατομμύρια στρέμματα και το υπάρχον μελετητικό δυναμικό μπορεί να καλύψει την υπολειπόμενη έκταση σε διάστημα 6-10 ετών». Συνέντευξη του Θανάση Μπουζινέκη, προέδρου της Πανελληνίας Κίνησης Δασολόγων. Καθημερινή 21/3/2006

²³ T. Ingold, 2002, σ. 192

²⁴ Ο συγγραφέας χρησιμοποιεί τον όρο “taskcape” για να αποδώσει αυτή τη σχέση τοπίου και έργου/δράσης, ο.π., σ. 198.

βαδίσματος»²⁵. Μια τέτοια ματιά μας αποκαλύπτει την πολλαπλότητα των τοπίων αλλά και συνδέει τα τοπία του σήμερα με τα έργα του παρελθόντος.

Πως μεταφέρονται όμως σε εμάς αυτά τα έργα. Για να απαντήσουμε σε αυτό το ερώτημα πρέπει να ξεφύγουμε από το λειτουργικό, θετικιστικό παράδειγμα της κοινωνίας και του χώρου της, ενός χώρου που προσφέρει πόρους ή περιορισμούς και άρα είτε εξηγεί τις κοινωνικές σχέσεις είτε εξηγείται από αυτές. Ο ιστορικός Bernart Lepetit μιλώντας για τη σχέση ιστορίας και χώρου αναφέρει πως «αντίθετα με τη φονκσιοναλιστική θεώρηση οι μορφές, οι δομές και οι λειτουργίες ενός κοινωνικο-οικονομικού οργανισμού δεν αλληλοκαλύπτονται και δεν ανάγονται η μία στην άλλη. Η απόλυτη σύμπτωσή τους θα προκαλούσε την αιώνια αναπαραγωγή της ταυτότητας». Παραινεί να συναινέσουμε πως «οι μετατεθειμένες κλίμακες που συγκρούονται στο χώρο είναι η καταγωγή της αλλαγής»²⁶. Ο χώρος είναι το εργαστήριο όπου οι παλιές μορφές επαναχρησιμοποιούνται σταθερά σε νέους συνδυασμούς και κλίμακες ανατρέποντας τη χρονικότητα του παλίμψηστου, της απλής ακολουθίας χρονολογικών φάσεων, μιας «νωχελικής» λογικής της ιστορίας που προϋποθέτει στρώματα που βρίσκονται σε κατάσταση ισορροπίας.

Αν δούμε τις αντιπαραθέσεις του ελληνικού κτηματολογίου για τη δημόσια, την ιδιωτική ή την κοινή χρήση των φυσικών πόρων ως πιέσεις διαφορετικών κλιμάκων, τότε οι τάσεις από την κλίμακα της κοινότητας, του έθνους, της ευρωπαϊκής ένωσης που διαπλέκονται στα τοπία της «ασάφειας» αποκαλύπτουν ως διεκδικητικές τις τοπιογραφικές πρακτικές.

---

²⁵ ο. π., σ. 199.

²⁶ B. Lepetit, 1999, σ. 138.

- ΒΕΟΠΟΥΛΟΣ, ΝΙΚΟΣ - DAMIANAKOS, STATHIS, « Le cache-cache entre la modernité et la tradition », *Vers un rural postindustriel*, Marcel Jollivet (επιμ.) L'Harmattan, Paris, 1997, σ. 175-231.
- CANDAU, JACCQUELINE – DEUFFIC, PHILPPE, « Paysage : un mot et des maux pour se dire agriculteur », *Le Retour des Paysans?* Laurent Auclair, Chantal Aspe, Patrick Baudot (επιμ.), EDISUD, Aix-En-Provence, 2006, σ. 155-174.
- ΔΑΜΙΑΝΑΚΟΣ, ΣΤΑΘΗΣ, *Από τον Χωρικό στον Αγρότη, Η Ελληνική Οικονομία απέναντι στην Παγκοσμιοποίηση*, Εξάντας-ΕΚΚΕ, Αθήνα, 2002.
- ΕΛΛΗΝΙΚΗ ΛΙΒΑΔΟΠΟΝΙΚΗ ΕΤΑΙΡΕΙΑ, «Θέσεις για τις Δασικές Πυρκαγιές σε βοσκότοπους», Φεβρ. 2008:
http://www.elet.gr/uploads/files/thesi%20ele_purkagies.pdf
- ΕΛΛΗΝΙΚΗ ΛΙΒΑΔΟΠΟΝΙΚΗ ΕΤΑΙΡΕΙΑ, «Λιβαδοπονία Ξηροθερμικών Περιοχών», Πρακτικά 5^{ου} Πανελληνίου Λιβαδοπονικού Συνεδρίου, Ηράκλειο Κρήτης, Νοέμβριος 2006, Φεβρ. 2008:
http://www.elet.gr/uploads/files/5o_synedrio_sumperasmata.pdf
- ΕΛΛΗΝΙΚΗ ΟΡΝΙΘΟΛΟΓΙΚΗ ΕΤΑΙΡΕΙΑ, «Γεωργία και Πουλιά», Φεβρ. 2008:
<http://www.ornithologiki.gr/gr/kap/gr/agr/a4.htm>
- JOLLIVET, MARCEL, «La multifonctionnalité des activités agricoles, nouvel avatar du fait social total», *Les cahiers de la multifonctionnalité*, INRA-CEMAGREF-CIRAD, 7/2004, σ.17-40.
- INGOLD, TIM, *The Perception of the Environment: Essays on Livelihood, dwelling and skill*, Routledge, London-New York, 2002.
- LEPETIT, BERNARD, « Espace et Histoire », *Carnet des croquis, Sur la connaissance historique*, Aldin Michel, Paris, 1999, σ. 129-141.
- MESINI, BEATRICE, «Préservation de la biodiversité et souveraineté alimentaire: réactivation des savoirs paysans et émergence des droits de la Terre (2000-2005) », *Le Retour des Paysans?*, Laurent Auclair - Chantal Aspe - Patrick Baudot (επιμ.), EDISUD, Aix-En-Provence, 2006, σ. 71-108.
- ΜΠΟΥΖΙΝΕΚΗΣ, ΘΑΝΑΣΗΣ, Πρόεδρος Πανελληνίας Κίνησης Δασολόγων, συνέντευξη στην εφημερίδα Καθημερινή 21/3/2006.
- ΝΙΤΣΙΑΚΟΣ, ΒΑΣΙΛΗΣ, *Οι ορεινές κοινότητες της Β. Πίνδου στον απόηχο της μακράς διάρκειας*, Πλέθρον, Αθήνα, 1994.
- ΝΤΟΥΡΟΣ, ΓΙΩΡΓΟΣ, «Το ιδιοκτησιακό ζήτημα των δασών», Πρακτικά συνεδρίου Περιβαλλοντικού Ομίλου Πετρούπολης 18-3-2007, Φεβρ. 2008:
<http://pppz.forumup.gr/post-20-pppz.html>
- OSTROM, ELINOR, *Governing the commons, The evolution of institutions for collective action*, Cambridge University Press, 1990.
- ΠΑΝΕΛΛΗΝΙΑ ΕΝΩΣΗ ΔΑΣΟΛΟΓΩΝ ΔΗΜΟΣΙΩΝ ΥΠΑΛΛΗΛΩΝ, «Δασική Νομοθεσία – Διαχείριση Βοσκοτόπων», Φεβρ. 2008:
<http://www.peddy.gr/pages/frameset.asp>

- ΠΑΠΑΝΑΣΤΑΣΗΣ, ΒΑΣΙΛΕΙΟΣ, «Κτηνοτροφία και Ερημοποίηση», *Ερημοποίηση – Ανθρώπινη Απουσία και Στειρότητα των Τόπων*, Μπεόπουλος Νίκος - Παπαδόπουλος Απόστολος (επιμ.), ΕΚΚΕ-Gutenberg, Αθήνα, 2008, σελ.113-131.
- ΥΠΟΥΡΓΕΙΟ ΓΕΩΡΓΙΑΣ, *Κώδικες Ορθής Γεωργικής Πρακτικής*, ν.568/2004
- ΥΠΟΥΡΓΕΙΟ ΓΕΩΡΓΙΑΣ, *Η Υφιστάμενη Κατάσταση της Ελληνικής Δασοπονίας*, 1 Μαρτίου: <http://www.minagric.gr/greek/2.5.1.1.html>